वचक्नुः, त्रि, (वक्तीति। वच्+"सृयुवचिभ्यः इति।"उणा० ३।८१। इत्यक्नुच्।) वावदूकः। इति मेदिनी। ने, १२७।

वचण्डी, स्त्री, शारिका। वर्त्तिः। शस्त्रभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ मेदिन्यां वचण्डा इति वरण्डा इति च पाठः॥

वचनं, क्ली, (उच्यतेऽनेनेति। श्लेष्मनाशकत्वादस्य तथात्वम्। वच्+ल्युट्।) शुण्ठी। इति शब्दचन्द्रिका॥ वाक्यम्। तत्पर्य्यायः।

"इरा सरस्वती ब्राह्मी भाषा वाणी च सारदा।
गिरा गीश्च गिरां देवी गीर्देवी भारतीश्वरी॥
वाग्वाचा वचसामीशा वाग्देवी वर्णमातृका।
वचनं भाषितं चोक्तिर्व्याहारो लपितं वचः॥
वाग्देवीवचसोरेष पर्य्यायः परिकीर्त्तितः।
यथास्थानं यथायोग्यं भेद ऊह्यो मनीषिभिः॥"
इति शब्दरत्नावली॥ *॥

(यथा, हितोपदेशे।
"असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहव्यथम्।
अनुक्तक्लीववचनं धन्यं कस्यापि जीवनम्॥")
तत्तु त्रिविधम्। यथा,—
वशिष्ठ उवाच।
"वचनं त्रिविधं शैल लौकिके वैदिके तथा।
सर्व्वं जानाति शास्त्रज्ञो निर्म्मलज्ञानचक्षुषा॥
असत्यमहितं पश्चात् सांप्रतं श्रुतिसुन्दरम्।
सुबुद्धिशत्रुर्व्वदति नहि तेषां कदाचन॥
आपदः प्रीतिजनकं परिणामसुखावहम्।
दयालुर्धर्म्मशीलश्च बोधयत्येव बान्धवम्॥
श्रुतिमात्रात् सुधातुल्यं सर्व्वकाले सुखावहम्।
सत्यं सारं हितकरं वचसां श्रेष्ठमीप्सितम्॥
एवं स त्रिविधं शैल नीतिसारनिरूपितम्।
कथ्यतां त्रिषुमध्ये किं वदामि वाक्यमीप्सितम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४१ अध्यायः॥ विभक्तिः। सा तु स्यादिस्त्यादिश्च। यथा। "क्तेरेकैकं वचनं क्रमात् क्वद्व्वसंज्ञं स्यात्।"इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ तद्वैदिकपर्य्यायः। श्लोकः १ धारा २ इळा ३ गौः ४ गौरी ५ गान्धर्व्वी ६ गभीरा ७ गम्भीरा ८ मन्द्रा ९ मन्द्राजनी १० वाशी ११ वाजी १२ वाणीची १३ वाणः १४ पविः १५ भारती १६ धमनिः १७ नाळीः १८ मेना १९ मेळिः २० सूर्य्या २१ सरस्वती २२ निवित् २३ स्वाहा २४ वग्नुः २५ उपब्दिः २६ मायुः २७ काकुत् २८ जिह्वा २९ घोषः ३० स्वरः ३१ शब्दः ३२ स्वनः ३३ ऋक् ३४ होत्रा ३५ गीः ३६ गाथा ३७ गणः ३८ धेना ३९ ग्नाः ४० विपा ४१ नग्ना ४२ कशा ४३ धिषणा ४४ नौः ४५ अक्षरम् ४६ मही ४७ अदितिः ४८ शची ४९ वाक् ५० अनुष्टुप् ५१ धेनुः ५२ वल्गुः ५३ गल्दा ५४ सरः ५५ सुपर्णी ५६ वेकुरा ५७। इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि। इति वेदनिघण्टौ। १। ११॥

वचनग्राही [न्], त्रि, (वचनं गृह्णातीति। ग्रह+णिनिः।) वचने स्थितः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

वचनीयः, त्रि, (वच्+अनीयर्।) कथनीयः। इति वचधातोः कर्म्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (निन्दायां, क्ली। यथा, कुमारे। ४। २१।
"मदनेन विना कृता रतिः
क्षणमात्रं किल जीवितेति मे।
वचनीयमिदं व्यवस्थितं
रमण! त्वामनुयामि यद्यपि॥"
"इति वचनीयं निन्दा मे मम व्यवस्थितम्॥"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

वचनीयता, स्त्री, (वचनीयस्य भावः। वचनीय+तल्।) लोकापवादः। यथा,—
"जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता॥"
इति हेमचन्द्रः। २। १८४॥
(तथा, मृच्छकटिकनाटके तृतीयाङ्के।
"कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषः स्वप्ने च यद्वर्द्धते
विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चौर्य्यं न शौर्य्यं हि तत्।
स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलिर्मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्व्वं कृतो द्रौणिना॥")

वचनेस्थितः, त्रि, (वचने तिष्ठति स्मेति। स्था+"गत्यर्थेति।" ३।४।७२। इति क्तः। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्।"६।३।१४। इति सप्तम्या अलुक्।) वचने तिष्ठति यः। वचनस्थः। तत्पर्य्यायः। विधेयः २ विनयग्राही ३ आश्रवः। इत्यमरः। ३। १। २४॥ वश्यः ५ प्रणेयः ६। इति केचिदिति भरतः॥

वचनोपक्रमः, पुं, (वचनस्य उपक्रमः।) वाक्यारम्भः। इति भरतशब्दरत्नावल्यौ॥ तत्पर्य्यायः। उपन्यासः २ वाङ्मुखम् ३। इत्यमरः॥

वचरः, पुं, (अवान्तरे चरतीति। अव+चर+अच्। अल्लोपः।) कुक्कुटः। शठः। इति मेदिनी॥

वचलुः, पुं, शत्रुः। यथा,—
"पुंसि मन्तुः क्षुपण्युश्च वचलुर्जगलुस्तथा।
भरण्युश्च शरण्युः स्यादमित्रे सृणिरित्यपि॥"
इति शब्दमाला॥

वचसांपतिः, पुं, (वचसां वाचां पतिः।) बृहस्पतिः। यथा,—
"जीवोऽङ्गिराः सुरगुरुर्व्वचसांपतीज्यौ॥"
इति दीपिका॥

वचस्करः, त्रि, (करोतीति। कृ+अच्। वचसः करः।) वचने स्थितः। इति केचित्॥

वचा, स्त्री, (वाचयतीति। वच्+णिच्+अच्। निपातनात् ह्रस्वः। यद्वा, अन्तर्भाविण्यर्थात् वचः अच्।) औषधविशेषः। वच् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उग्रगन्धा २ षड्ग्रन्था ३ गोलोमी ४ शतपर्व्विका ५। इत्यमरः। २। ४। १०२॥ तीक्ष्णा ६ जटिला ७ मङ्गल्या ८ विजया ९ उग्रा १० रक्षोघ्नी ११। इति रत्नमाला॥ वच्या १२ लोमशा १३। इति जटाधरः॥ भद्रा १४। अस्या गुणाः। अतितीक्ष्णत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफामग्रन्थिशोफवातज्वरातिसारसादभूतनाशित्वम्। वान्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ अपि च।
"वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्व्विका।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा॥
वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत्।
विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी॥
अपस्मारकफोन्मादभूतजन्त्वनिलान् हरेत्॥"
अथ खुरासानी वचा।
"पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा।
हैमवत्युदिता तद्वत् शूलं हन्ति विशेषतः॥"
अथ महाभरी वचा। यस्या लोके कुलीजन इति नामान्तरम्।
"सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासनुत्।
सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी॥"
अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरा इति नाम।
"स्थूलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता॥"
अथ चोपचीनीति लोके प्रसिद्धा। तस्या गुणाः।
"द्वीपान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत्।
विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी॥
वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम्।
व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी॥"
इति भावप्रकाशः॥ *॥
अपरञ्च।
"वचायुष्या वातकफतृष्णाघ्नी स्मृतिवर्द्धिनी॥"
इति राजवल्लभः॥ *॥
अन्यच्च।
"अद्भिर्व्वा पयसाज्येन मासमेकन्तु सेविता।
वचा कुर्य्यान्नरं प्राज्ञं श्रुतिधारणसंयुतम्॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम्।
वचायास्तत्क्षणं कुर्य्यान्महाप्रज्ञान्वितं नरम्॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः॥

वचोग्रहः, पुं, (गृह्णातीति। ग्रह+अच्। वचसां ग्रहः।) कर्णः। इति राजनिर्घण्टः॥

वज, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) वजति। इति दुर्गादासः॥

वज, क संस्कृतौ। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) अयं मार्गणसंस्कारे इति प्राञ्चः। मार्गणस्य शरस्य पक्षादिना संस्कारो मार्गणसंस्कारः। क, वाजयति पक्षैर्बाणं काण्डकारः। इति रमानाथः॥ मार्गणसंस्कारयोरिति कश्चित्। इति दुर्गादासः॥

वज्रं, पुं, क्ली, (वजतीति। वज गतौ+"ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रेति।"उणा० २। २८। इति रन्प्रत्ययेन निपातितः।) इन्द्रस्यास्त्रविशेषः। वाज् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ह्रादिनी २ कुलिशम् ३